

*Kirchliche Reformimpulse des 14./15. Jahrhunderts in Ostmitteleuropa*, hrsg. von Winfried Eberhard, Franz Machilek, Köln-Weimar-Wien 2006, Böhlau Verlag, ss. 374, Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands im Auftrage des Institutes für Ostdeutsche Kirchen- und Kulturgeschichte, hrsg. von Paul Mai, Band 36

Kryzys Kościoła w późnym średniowieczu i próby jego odnowy oraz reform cieszą się niesłabnącym zainteresowaniem mediewistów. Ich uwaga skupia się przede wszystkim na problemach wielkiej schizmy zachodniej, wysiłkach zmierzających do jej zażegnania, piętnastowiecznych soborach, koncyliaryzmie, reformach in capite et in membris, ruchu husyckim i nowych nurtach w duchowości oraz roli humanistów i humanizmu w życiu intelektualnym Europy. Dowodzą tego liczne publikacje i konferencje. W ten obszar historiografii wpisuje się omawiany tom studiów, który stanowi efekt międzynarodowego spotkania w 2001 r. w Magdeburgu 12 mediewistów z 4 krajów (Niemiec, Austrii, Czech i Polski). Zamierzeniem organizatorów, Winfrieda Eberharda i Franza Machilka, było ukazanie dążeń reformatorskich i reform w Kościele na terenie Europy Środkowo-Wschodniej, głównie w monarchiach czeskiej, węgierskiej i polskiej.

Obszerne wprowadzenie w wielowątkowy problem reformy Kościoła w XIV-XV w. z istotnym akcentem środkowoeuropejskim dał F. Machilek (*Einführung. Beweggründe, Inhalte und Probleme kirchlicher Reformen des 14./15. Jahrhunderts*, s. 1-121). Na podstawie obszernej literatury przedmiotu (również w języku czeskim i polskim) niemiecki mediewista ukazał reformy w Kościele czeskim w XIV i na początku XV w. podejmowane przez episkopat metropolii praskiej oraz wysiłki związane z reformowaniem życia zakonnego w rozmaitych klasztorach w Czechach i na Morawach. Omówił działalność reformatorów czeskich i narodziny ruchu husyckiego, a także najistotniejsze elementy przedsięwzięć reformatorskich do początku XV w. na Śląsku, Węgrzech oraz w Polsce dotyczących przede wszystkim duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego. Z kolei zajął się udziałem hierarchów i uczonych z Europy Środkowo-Wschodniej w krytyce stanu Kościoła, szczególnie papieżstwa, w ruchu koncyliarystycznym oraz w reformie podejmowanej na soborach w Konstancji, Pawii-Sienie i Bazylei. W tym bardzo użytecznym i kompetentnym przeglądzie zabrakło kilku ważnych postaci, m.in. Jakuba z Paradyża (zm. 1465), najpierw cystersa i doktora teologii Uniwersytetu Krakowskiego (1432-1441), a potem kartuza w Erfurcie (1442-1465), niezwykle płodnego pisarza, który pozostawił około 150 traktatów o dużym zasięgu oddziaływania. Rozważał w nich wiele problemów późnośredniowiecznej christianitatis pogrążonej w kryzysie. Rozwijał w swych pismach koncepcję dwóch dróg reformy Kościoła, zarówno instytucji poprzez teologię i prawo kanoniczne, jak i każdego wiernego poprzez mistykę, polegającą na osobistym doświadczeniu wiary w Jezusa Chrystusa i Jego naśladowaniu w codziennym życiu. Mistykę uważał za podstawowe remedium, które doprowadzi do odrodzenia chrześcijaństwa. Krytykował przy tym teologię scholastyczną i był blisko związany z nurtem devotio moderna. Pominęte zostały przez niemieckiego badacza także koncyliarystyczne traktaty uczonych krakowskich,

powstałe w latach 1440–1441 (Benedykta Hessego, Wawrzyńca z Raciborza, Jana Elgota i Tomasza Strzemińskiego), i ich koncepcje eklezjologiczne, Uniwersytet Krakowski jako proreformatorskie środowisko naukowe znalazł się na marginesie rozważań. W obszernej bibliografii dołączonej do omawianego wprowadzenia Autor uwzględnił niektóre prace wydane jeszcze w 2005 r., ale opuścił ważny tom poświęcony *devotio moderna* (*Die „Neue Frömmigkeit“ in Europa im Spätmittelalter*, red. M. Derwich, M. Staub, Göttingen 2004), w którym znajduje się szereg publikacji dotyczących nurtów reformy Kościoła w Europie Środkowo-Wschodniej, a także gruntowne studium francuskiego mediewisty Oliviera Marin o praskim środowisku reformy w latach 1360–1419 (*L'archevêque, le maître et le dévot. Genèses du mouvement réformateur pragois. Années 1360–1419*, Paris 2005). We wspomnianej bibliografii najlepiej jest reprezentowana niemiecka literatura przedmiotu. F. Machilek wymienia również prace w językach słowiańskich, przede wszystkim czeskim, jednak bardzo skromnie jest obecna literatura polska. Autor pominął m.in. wiele prac Stanisława Byliny na temat sytuacji religijnej w Czechach w XIV w. i ruchu husyckiego (np. *Na skraju lewicy husyckiej*, Warszawa 2005), ważne rozprawy: Stefana Świeżawskiego (*Eklezjologia późnośredniowieczna na rozdrożu*, Kraków 1990) i Grzegorza Rysia (*Jan Hus wobec kryzysu Kościoła doby wielkiej schizmy*, Kraków 2000).

Jedenaście referatów z magdeburskiego sympozjum zostało ułożonych w czterech tematycznych częściach. Pierwsza z nich zatytułowana: *Bischöfe und Reformen der Kirchenorganisation* dotyczy rozmaitych inicjatyw reformatorskich hierarchów w państwach środkowoeuropejskich. Najpierw Zdeňka Hledíková (*Strukturelle Reformen der Prager Erzbischöfe im 14. Jahrhundert. Bistumsverwaltung, Geistlichkeit, Reform*, s. 127–141) ukazała strukturę organizacyjną arcybiskupstwa praskiego erygowanego w 1344 r. oraz funkcjonowanie jego centralnych urzędów, tj. oficjała, wikariusza generalnego oraz korektora duchowieństwa (corector cleri). Ten ostatni był instytucją specyficzną czeską, powołaną przez arcybiskupa Arnošta z Pardubic dla czuwania nad moralnością kleru i jego formacją pastoralną. Sprawne działanie tych urzędów i ich obsada przez wykształconych w dekretach duchownych prowadziła do stosowania norm prawa kanonicznego w archidiecezji praskiej i podniesienia poziomu kleru. O zabiegach reformatorskich biskupów i arcybiskupów praskich w XIV i na początku XV w.: Jana z Dražic, Arnošta z Pardubic, Jana Očka, Jana z Jenštejna, Olbrama ze Škvoreca i Zbynka Zajica świadczą zwoływane przez nich synody oraz ustawodawstwo. Szczególną rolę odgrywały statuty prowincjonalne z 1349 r., które stworzyły podwaliny dla kościelnej metropolii praskiej, a w których kompleksowo wykorzystano kodyfikację moguncką z 1310 r. Autorka z dużym znanstwem wykazała, że działalność synodalna hierarchów praskich nakierowana była na pogłębienie chrystianizacji i życia religijnego wiernych oraz posługi duszpasterskiej kleru, szczególnie parafialnego.

Z kolei s. Urszula Borkowska OSU w wystąpieniu pt.: *Organisation und Geistlichkeit der polnischen Mission in Litauen* (s. 143–156) skupiła się przede wszystkim na zaprezentowaniu etapów chrztu Litwy, przebiegu litewskiej wyprawy chrystianizacyjnej Władysława Jagielly w 1387 r. oraz wprowadzeniu wiary chrześcijańskiej na Żmudzi w latach 1413–1417. Wskazała również na troskę Jadwigi Andegaweńskiej i Jagielly o odpowiednio przygotowane do pracy misyjnej i duszpasterskiej duchowieństwo dla rodzącego się Kościoła łacińskiego w Wielkim Księstwie Litewskim, a także ich oraz Witolda starania o unię z Kościołem prawosławnym. Autorka na plan pierwszy wydobyla proces chrystiani-

zacji Litwy, który w mniejszym stopniu wiąże się z tytułowym zagadnieniem sympozjum magdeburgskiego.

Natomiast szerokie spektrum reform podejmowanych przez Piotra Wysza w Kościele krakowskim omówił Thomas Wunsch w referacie pt.: *Das Reformprogramm des Krakauer Bischofs Petrus Wysz 1392–1412* (s. 157–178). Biskup Wysz był wybitną postacią w polskim i powszechnym Kościele, zaangażowaną w jego reformę, autorem *Speculum aureum de titulis beneficiorum ecclesiasticorum* (dzieła krytykującego symonię w kurii papieskiej), *De reformatione ecclesie* (projektu reform, złożonego z 22 punktów, opracowanego na soborze w Pizie w 1409 r.), statutów synodalnych diecezji krakowskiej z lat 1394, 1396 i 1408, a ponadto współdziałał z Mateuszem z Krakowa przy redagowaniu *De praxi Romanae Curiae*. Niemiecki badacz dokonał wnikliwej analizy porównawczej statutów synodalnych wspomnianego biskupa krakowskiego z lat 1396 i 1408, pizańskiego projektu reform Kościoła oraz *Speculum aureum*. Stwierdził przy tym, że biskup Wysz miał zwarty i konsekwentny program naprawy Kościoła poprzez dwie zasadnicze i równoległe reformy. Pierwsza zmierzała do wzmocnienia władzy pasterskiej biskupa w diecezji, przede wszystkim nad duchowieństwem, druga zaś była ukierunkowana na ograniczenie monarchicznej władzy papieskiej nad Kościołami lokalnymi (biskupstwami), szczególnie w zakresie obsady beneficjów, świadczeń finansowych oraz sądownictwa, i na odnowienie episkopalnej struktury Kościoła powszechnego. Wunsch dołączył do swych uwag nową edycję pisma *De reformatione ecclesie*, odnalazł bowiem jego drugą kopię w rękopisie z Biblioteki Watykańskiej (Ottob. lat. 350, fol. 302ra–va). Wszystkie dotychczasowe wydania oparte były na przekazie z rękopisu 193 Biblioteki Jagiellońskiej (fol. 311va–312va).

Ostatnim tekstem w pierwszej części jest referat wybitnego znawcy humanizmu środkowoeuropejskiego, Alfreda A. Strnada, pt.: *Die Erneuerung von Bildung und Erziehung durch die Humanisten-Bischöfe in Schlesien, Mähren und Ungarn* (s. 179–215). Austriacki historyk skupił się głównie na kręgach humanistów działających przy biskupach-humanistach we Wrocławiu, Ołomuńcu, Waradynie, Ostrzyhomiu, Veszprémie i Pécsu w drugiej połowie XV i pierwszych dekadach XVI w. Wskazał na ich bliskie związki z Italią oraz uniwersytetami w Wiedniu oraz Krakowie, a ponadto podkreślił troskę niektórych, np. Jana Vitéza, biskupa waradyńskiego, a potem arcybiskupa ostrzyhomskiego (zm. 1472), o kształcenie młodzieży i wspieranie stypendiami jej studiów w Italii, co miało znaczący wpływ na rozwój humanizmu na Węgrzech. Równocześnie Strnad zaznaczył, że z inicjatywy krewniaka Vitéza, Janusa Pannoniusa, Maciej Korwin założył w 1467 r. w Bratysławie (Preszburgu) uczelnię według modelu bolońskiego — *Academia Istrapolitana* — w której skupił kilku uczonych humanistów. Jednakże nie zatrzymała ona próby czasu i po kilkunastu latach upadła. Nie powiodły się także starania Wrocławia o uniwersytet na początku XVI w.

Druga część tomu *Spiritualität: Intensivierung, Innovation, Kritik* zawiera trzy wystąpienia dotyczące sytuacji religijnej w Czechach. Najpierw Pavlina Rychterová (*Konzepte der religiösen Erziehung der Laien im spätmittelalterlichen Böhmen*, s. 219–237) omówiła poglądy czeskiego świeckiego teologa Tomasza ze Štitného (zm. po 1403) na religijne wychowanie laików w kontekście dyskusji na temat tzw. czeskiej *devotio moderna*. Z kolei Jana Nechutová (*Reform- und Bussprediger von Waldhauser bis Hus*, s. 239–254) przeprowadziła zwięzłą analizę kazań synodalnych głoszonych przez wybitnych kaznodziejów reformatorów od Konrada Waldhausera począwszy, a na Janie Husie skończywszy. Wydobyla z nich wątki poświęcone najważniejszemu obowiązkowi duszpasterskim du-

chownych oraz dobrym i złym pasterzom wiernych. Natomiast Katherine Walsh (*Liturgische Reformbemühungen der Prager Domherren in nachhussitischer Zeit*, s. 255–273) scharakteryzowała wysiłki kapituły katedralnej w Pradze w zakresie reformy liturgii w archidiecezji praskiej w okresie pohusyckim w związku z drukiem ksiąg liturgicznych na przykładzie *Missale Pragense* z 1508 r.

W ramach trzeciej części omawianego tomu tylko dwa referaty dotyczą problemu reform życia zakonnego. Andreas Rütter (*Reformbemühungen der Augustiner-Chorherren in Schlesien im 15. Jahrhundert*, s. 277–293) ukazał zabiegi reformatorskie opatów u kanoników regularnych na Śląsku w XV w. z perspektywy historiografii klasztornej (Żagań, Wrocław, Kłodzko). Z kolei Petr Hlaváček (*Die Franziskaner-Observanten zwischen böhmischer und europäischer Reformation*, s. 295–326) zaprezentował obszerniej rolę franciszkanów-obszerników w skomplikowanej sytuacji wyznaniowej Czech w drugiej połowie XV i na początku XVI w. Podkreślił ich nonkonformistyczną postawę i pewne związki z ruchem husyckim.

Ostatnia część tomu została poświęcona zagadnieniom rozpowszechniania reformy husyckiej. František Šmahel (*Die Vier Prager Artikel. Das Programm der hussitischen Reformation*, s. 329–339) dokonał analizy sztandarowego programu reformy husyckiej zawartego w czterech artykułach praskich z 1420 r. i skonfrontował go z poglądami Husa w jego *Tractatus de ecclesia*, powstałym w 1413 r. Wskazał na daleko idącą zbieżność między stanowiskiem reformatora a istotą czterech artykułów, z wyjątkiem sprawy komunii laików sub utraque specie, oraz złożoną funkcję tych ostatnich w trakcie rewolucji husyckiej. Natomiast Jan Royt (*Hussitische Bildpropaganda*, s. 341–354) zajął się problemem popagowania idei husyckich przez sztukę, szczególnie w iluminowanych rękopisach z pismami husyckimi, malarstwie tablicowym i rzeźbie.

W sumie otrzymaliśmy wartościową publikację, ale zamiar organizatorów sympozjum magdeburgskiego i redaktorów omawianego zbioru artykułów powiódł się tylko częściowo, gdyż w tomie przeważa zdecydowanie problematyka czeska. Niewątpliwie sytuacja religijna w Czechach w XIV–XV w. jest najważniejszym elementem w środkowoeuropejskiej panoramie nurtów reformy Kościoła, i to najlepiej rozpoznany, z wielojęzyczną literaturą przedmiotu. Jednakże nie powinno w tej panoramie zabraknąć dwóch ważnych dla Europy Środkowo-Wschodniej środowisk uniwersyteckich we Wiedniu i Krakowie, w których rozwijało się wiele idei związanych z reformą Kościoła w końcu XIV i XV w.

W tomie trochę szwankowała korekta. Są błędy w datach: np. Władysław Pogrobowiec zmarł w 1457 r., a nie w 1458 (s. 190); uniwersytet w Pécsu został ufundowany w 1367 r., a nie 1376 (s. 214); Piotr Wolfram zmarł w 1428 r., a nie około 1375 (s. 50). Władysław Jagiełło został pomyłony kilkakrotnie z Władysławem II, synem Kazimierza Jagiełłończyka, królem czeskim i węgierskim (s. 310, 312, 315, 316, 319 i indeks s. 368–369, hasła: Vladislav II. (Władysław), König von Böhmen und Ungarn i Władysław Jagiełło (Wladislav Jagiello), Grossürst von Litauen und König von Polen). Pewnym problemem były również imiona, nazwiska i nazwy miejscowe, np. jest Petrus von Kobylina (s. 49) zamiast Petrus von Kobylin; jest Mendoga (s. 143) zamiast Mindowe (wersja niemiecka imienia króla Litwy); jest Nikolaus Wężyk von Giebułtowo (s. 151) zamiast Nikolaus Wężyk von Giebułtów; jest Johann Ismar (s. 155) zamiast Johann Isner.

Krzysztof Źżóg  
(Kraków)